

KEMP
Symposium

09/06/2015

*Agro-
ecologie*

Verslag

Bert Driessen

Landschapsbeheer met schapen in Vlaanderen

Tot 2007 nauwelijks onderzoek naar schapenhouderij in Vlaanderen. Toen was er amper geloof in landschapsbeheer met schapen; tien jaar later ziet men gelukkig wel potentie in.

Ondertussen wel allerlei onderzoeken gebeurd, veel praktijkinfo te vinden op www.diereninformatie.be.

Expertise nodig voor landschapsbeheer?

Zeker! Herder moet goede achtergrond hebben over vegetatie, schapen, management. Vooral plantenkennis steeds belangrijker aangezien landschapsbeheer laatste jaren vooral vanuit vegetatie bekeken wordt.

Schapen

- Vleesproductie $\simeq$ Zelfvoorzieningsgraad laag in Vlaanderen
Slechts 12% schapenvlees in onze supermarkt is eigen productie! Rest uit Nieuw-Zeeland, Australië. Zolang dat niet verandert, is schapenhouderij in Vlaanderen niet rendabel.
- Stamboek
- Melkproductie $\simeq$ slechts enkelingen
- Landschapsbegrazing $\simeq$ productiedoel = begrazing, vegetatie. Dus NIET verwachten dat je betekenisvolle inkomsten haalt uit lammerproductie!

Veel meer schapen in Vlaanderen dan Wallonië maar nog steeds weinig. Slechts 120.000 en aantal blijft nog altijd dalen.
Komt vooral teveel administratie bij kijken.

Schapen in landschapsbeheer

Moet goede bouw/beenwerk hebben, gezonde klauwen, groot longvolume. Zelfstandig kunnen aflammeren en goede moeders. Voldoende weerstand tegen parasieten.

Schapenrassen

In natuurbeheer wordt uitgebreid aan exotenbestrijding gedaan (ook door schapen zelf! bv. Amerikaanse Vogelkers, Reuzenberenklauw) maar dan wel gebruik maken van exotische grazers?? Niet enkel met schapen- maar ook geiten- en runderrassen.

Er zijn nochtans voldoende streekeigen rassen waarmee zelfde doel bereikt kan worden; zijn al lang geleden geselecteerd geweest voor extensief beheer.

Begrazingsresultaat

Afhankelijk van verschillende factoren:

- Genetica speelt GEEN rol in welke vegetatie de dieren opnemen, wel morfologie – bv. voldoende lengte.
- Optimaal resultaat gaat niet vanzelf, moet je de dieren aanleren (leergedrag – lammeren leren van moeders).
- Dierenwelzijn en -gezondheid – om goed te kunnen grazen.
- Dagritme – tijd geven om te herkauwen.
- Kuddegedrag en geslacht – oaien grazen dicht bij elkaar en daardoor homogenere begrazing, bij rammen meer heterogene.
- Conditie en hongergevoel
- Soort vegetatie
- Rangorde

Herder

Vroeger gronden om de schapen te onderhouden vs. nu schapen om de gronden te onderhouden.

Begrazingstechnieken

- Gerasterde vs. gehoede vs. stootbegrazing.
- Zomer- en winterbegrazing vs. jaarrond (komt amper voor).
- Goed begrazingsplan is belangrijk maar minstens even belangrijk (en wordt vaak vergeten) is dat plan continu bijsturen! Niet enkel tijdens dat seizoen maar ook de volgende jaren.

Kennis van diergezondheid

- Ontwormen en ecotoxiciteit (bv. ivermectines die (te) lang via mest in milieu terechtkomen).
Normaal moet het bij volwassen dieren voldoende zijn 1/j te ontwormen (voor lammerseizoen).
- Vaccinaties
- Gezondheid van klauwen en behandelen/voorkomen van klauwproblemen
- Wolvlieg – myiasis
- Zwoegeren
- Voedingstekorten bv. mineralen in bepaalde seizoenen
- Aflammeren
- Voldoende voorzieningen voor controle (bv. geen kadaver dat na week ontdekt wordt)

Wettelijke verplichtingen

- Ondermeer de vele registratiemaatregelen zijn zeer lastig en complex, vooral bij grote hoeveelheden dieren zoals in landschapsbeheer.
- Ook nutriëntenemissierechten geven probleem: rundveehouders zitten veelal aan hun max zodat nabeweiding door schapen in BE amper nog kan (in NL bijvoorbeeld wel).
- Grensbeweiding: bij runderen geen probleem, bij schapen kan het niet.

Dierenwelzijn

- In landschapsbeheer mag je **uitvalpercentage tot max 12%** verwachten.

- Tegenwoordig in Vlaanderen verplicht beschutting te voorzien tegen koude-/hittestress. Hoeft géén stal, wel minimum bomen en/of struikgewas.

Evolutie conditie

Studie lopende op Kamthoutse Heide naar verschillen in conditie bij hoeden vs. vast raster vs. stootbegrazing, ondermeer door maandelijks wegen.

Public Relations

Erg belangrijk geworden de laatste jaren!

Ook de contactgegevens van eigenaar/coördinator nabij de schapen bij afwezigheid mogen niet vergeten worden.

Werk

Heel veel verschillende taken, veel meer dan wat het publiek veelal te zien krijgt.

Rendabiliteit

Eigenlijk niet haalbaar in Vlaanderen.

Beheersvergoeding is belangrijkste bron van inkomsten, verkoop dieren in veel mindere mate.

Loonkosten zijn de hoogte, dan voederkosten.

Toekomstperspectieven

zijn ondanks voorgaande punt goed.

- Men kijkt heel anders aan tegen machinaal beheer dan vroeger.
- Zaadverspreiding zeer belangrijk voor biodiversiteit
- Kostprijs: begrazing hoeft niet duurder te zijn dan machines

Aandachtspunten

- Contracten nog te vaak toegewezen aan goedkoopste partij.
Beter toewijzing in 2 fases: kijken naar expertise (belangrijk!) en dan selectie offertes laten indienen.
- Contractduur: korte contracten geven geen zekerheid en men kan geen kudde opbouwen.
Tijdige opzegging of verlenging van groot belang.
- Vergoeding: voor landschapsbeheer op lange termijn beheersvergoeding nodig en géén gratis gebruik van gronden met inkomsten enkel uit lammerverkoop. Anders immers teveel verschuiving van en dus verlies aan expertise naar/aan nevenactiviteiten o.w.v. gebrek aan rendabiliteit van lammerproductie.
- Niet enkel beheerder maar ook uitvoerder moet goede expertise hebben.
- Evaluatie van begrazing, zowel tijdens als nadien, moet goed gebeuren en met objectieve parameters.

Conclusie

Herder moet enorm veel (en steeds meer) capaciteiten hebben (vegetatie, dieren, begrazing) en aan regels voldoen (offertes, dierenwelzijn, -gezondheid,

registratie) maar krijgt daar maar weinig voor terug (onderwaardering, lage vergoeding, allerlei administratie, hard labeur).

Kurt Sannen

Agro-ecologie - Het voedsel op ons bord is een spiegel van de wereld

Agro-ecologie gaat uit van de vraag hoe we nu en later de wereld kunnen voeden, niet enkel in bij ons maar ook in het arme Zuiden dus. Landbouw en natuur moeten elkaar kunnen versterken en het is niet slim om ze steeds lijnrecht tegenover elkaar te willen plaatsen.

De wereld waarin we leven

- Er is onvoldoende recht op goede, gezonde voeding op onze planeet. Jaarlijks gaat zowat 1/3 van het beschikbare voedsel verloren terwijl dagelijks zowat 30.000 mensen sterven door hongersnood. Er zijn nog altijd iets meer ondervoede dan zwaarlijvige mensen.
- Sinds 20^e eeuw hebben we draagkracht planeet al overschreden voor 3 grote factoren: klimaat is al erg veranderd; ongekend verlies aan biodiversiteit; stikstofcyclus.
- Volgens enkele wetenschappers leven we momenteel niet langer in holoceen maar in 'anthropoceen' = wanneer de aarde zodanig beïnvloed is door de mens dat die veranderingen binnen 20 miljard jaar nog detecteerbaar zijn in de aardlagen.
- Economie: 'er moet altijd méér want anders stagnatie'.

Kan intensieve landbouw de wereld voeden?

Landbouw nooit zo snel en hard veranderd als gedurende 20e eeuw. Milieudruk van landbouw is gigantisch.

Erg zwaar en lang werken, weinig inkomsten, in BE stoppen ongeveer 24 boeren per week.

Gangbare landbouw kan de wereld niet voeden:

- Voedsel wordt niet geproduceerd waar het nodig is
- Er wordt geproduceerd daar waar het goedkoopste kan (Z) en geconsumeerd daar waar er meest voor betaald wordt (N)
- Dure middelen nodig voor intensieve landbouw niet haalbaar voor gemiddelde boer
- Paradox: intensieve landbouw is erg productief toch meer ongelijkheid dan vroeger
- Bevolking stijgt; er zou in N minder en in Z meer voedsel moeten geproduceerd worden

Agro-ecologie is het antwoord

- Nieuwe zienswijze, in Z ontwikkeld maar ondertussen mondiaal
  - o = wetenschap - toepassing van ecologische kennis op duurzame landbouw

- o = landbouwpraktijken – proberen landbouwsysteem door natuurlijke processen na te bootsen
- o = sociale beweging – tegen gangbare bio-industrie
- Kringlopen sluiten – bv. niet langer producten importeren, of mest exporteren
- Voedsel produceren in evenwicht met ecosysteem
- Geen strikte scheiding tussen natuur en industriële landbouw (beiden hebben teveel negatief effect op elkaar en daardoor beiden sub-optimaal), maar meer verloop tussen de 2: overgang tussen extensieve landbouw en opengestelde natuur

Voorbeeld van agro-ecologie: Natuurboerderij ‘Het Bolhuis’

- Resultaten in cijfers is lastig wegens moeilijk om bv. ecologische biodiversiteit en gebrek aan milieuhinder uit te drukken in ‘financiële opbrengsten’.
- Extensieve scenario levert meer maatschappelijke baten (bv. weinig milieuhinder, diervriendelijke productie, geen negatieve effecten voor Z, mooie landschappen, ...).
- Landbouweconomische activiteit kan wel degelijk samengaan met de ecologische zorg voor natuur. ☐ Niét zomaar zeggen ‘Het kan niet.’ maar nadenken over ‘Hoe kan het wel?’
  - o Steeds uitgaan van eigen bedrijfssituatie en -mogelijkheden
  - o Focussen op de voordelen van natuur op landbouw (bv. beschutting door kleine landschapselementen, gemakkelijke omschakeling naar bio, meer aantrekkelijke omgeving)
  - o Bedrijfsvoering aanpassen aan natuurbeheer (bv. soorten en rassen van vee, voeder)
  - o Focussen op optimalisatie van arbeidsinkomen ipv. op productie – kosten minimaliseren en opbrengsten maximaliseren
- Er moet natuur komen op landbouwgronden en landbouwproductie in natuurgebieden.
- Conclusie: 100% landbouw en 100% natuur samen kunnen en geven 200% maatschappelijke winst!

Michiel Wallis de Vries

Beheren met oog voor insecten

Begrazing kan slachtoffers geven in fauna.

Insecten mogen niet vergeten worden binnen landschapsbeheer. Planten en vogels doen het vrij goed tot zelfs beter bij begrazing maar insecten en dan vooral vlinders veelal juist slechter. Insecten zijn veel kwetsbaarder voor begrazing dan planten!

Insecten = meest biodiverse diergroep namelijk $> 1/2$ van alle beschreven diersoorten.

Vlinders

- Goed onderzochte insectengroep; zijn erg opvallend en spreken mensen aan.
- Sinds 1946 17 soorten verdwenen in NL maar stilaan stabilisatie en misschien zelfs herstel?

Levenscyclus vlinders

- Erg belangrijk - aangezien verschillende fases in cyclus, moet het ieder jaar weer 'raak' zijn in elke fase van die cyclus! Dit in tegenstelling tot vele planten die wel een jaar of zelfs langer kunnen overleven.
- Grootste periode = rups $\Rightarrow$ minder zichtbaar maar dus zeker niet minder belangrijk en erg kwetsbare periode
  - o Vb.: Gentiaanblauwtje
Vlinder zet eitjes af op Klokjesgentiaan, waar de rups van eet. Larve laat zich later vallen op grond en wordt door mier meegenomen naar mierennest. Rups wordt gevoed door de mieren en verpopt in mierennest. Vlinder verlaat mierennest.
 $\Rightarrow$ Risico's bij begrazing: Klokjesgentiaan, maar ook Pijpenstro! (veelal mierennesten in pollen Pijpenstro)
  - o Klimaat, stikstof maar dus ook landgebruik effect op hele levenscyclus

Vlinders als model voor natuurbescherming

- Habitatkwaliteit heel belangrijk (nectarbronnen, waardplanten voor rupsen, microklimaat moeten geschikt zijn)
- Meeste dagvlindersoorten nood aan stikstofarme omgeving
- Hoogste vlinderrijkdom in parklandschap (variabele begroeiing/structuur); 2^e hoogste in hoog grasland

Hoe begrazen?

- Grazers doen 3 dingen: grazen & browsen - betreden - bemesten
- (Mogelijke) effecten hiervan:
Direct: sterfte of verstoring (door tred of vraat)

Indirect – korte termijn: effect op vegetatiestructuur –
voedselaanbod –

schuilplaatsen – microklimaat

Indirect – lange termijn: effect op voortplanting – soorten vegetatie

- Fluctueren in ruimte en tijd: begrazingsdruk doseren is belangrijk voor insecten (schapen eten bv. graag bloemen)
- Onderzoek in DE: grootste groep insecten reageert negatief op toenemende begrazingsdruk; kleinere groep reageert onverschillig en slechts heel kleine groep reageert positief.
Er blijken ook níét meer insectensoorten te vinden in een licht begraasde mozaïekstructuur.
- Kleinschalige structuren zijn erg belangrijk
Bv. verticale structuren (muurtje, hek) voor Argusvlinder en Bont Zandogje (hier moet voor Argusvlinder wél weer rond kortgemaaid worden!)
- Timing begrazing & heterogeniteit van grootste belang
Bv. rups van Veldparelmoervlinder = geen verschil tussen lichte en zware begrazing in zomer, maar bij najaarsbegrazing wel rupsensterfte, ook bij lichte begrazing
Anderzijds moet vegetatie wel kort de winter in kunnen boor bv. orchideeën omdat die tijdens bloei best niet begraasd worden.
Afwegingen..

Leren van maaien

- Na klepelen of klepelen/zuigmaaier enorm hoge insectensterfte.
Opvallend minder negatief effect op bodembewonende insecten
- Gefaseerd maaien werkt beste = delen volledig maaien, andere om jaar of zelfs 2 jaar of helemaal niet. Zou nog beter indien dit onderscheid in maai-beleid niet in rechte lijnen gebeurt, maar met gebogen lijnen (sinusbeheer) die jaarlijks veranderen.
Maar tegelijkertijd in gaten houden dat er geen verruiging optreedt op weinig of niet gemaaide stukken..

Begrazing sturen

- Begrazing kan gelukkig wel goed gestuurd worden, kan vooral in kwetsbare gebieden (met kwetsbare soorten) van belang zijn.
- Sturing in intensiteit, seizoen, rotatie, combineren van bv. gerasterd en gescheperd, habitatverschillen
- Bij extensieve begrazing hogere soortenrijkdom van vlinders en sprinkhanen, hierbij géén verschil tussen begrazingssoorten
- Habitatvoorkeur: insecten met voorkeur voor kort grasland vs. hoog grasland vs. onverschillig
Beide eerste groepen profiteren van extensivering (> heterogeniteit en < verstoring – vooral sprinkhanen erg gevoelig voor verstoring door vee); bij generalisten positief noch negatief effect
- Brabantse Heide: veldonderzoek naar begrazingsintensiteit en habitat van dagvlinders, sprinkhanen en mieren
Natte vs. droge hei; intensief tot onbegraasd (en alles daartussen)

- Meeste soorten van natte hei doen het beter bij onbegaasd tot héél extensief begraasd
  - Meeste soorten van droge hei doen het goed op wat intensiever begraasd
- Gescheperde begrazing op Strabrechtse Heide:
  - Diersoorten van jonge hei vooral te vinden op droge hei, doen beter bij intensieve begrazing en zelfs nog beter op de zéér intensief begraasde parkeerweide!
  - Vs. soorten van oude hei meer terug te vinden op natte hei en doen het dan beter op extensieve begrazing
  - In vaste of flexibele rasters bv. stukken oude, natte hei uitrasteren...
- Begrazingsseizoen: veel soorten negatieve respons op zomerbegrazing (bv. Gentiaanblauwtje, Heivlinder) en veel beter op zachte, jaarronde begrazing dan op géén begrazing
- Experimentele drukbegrazing in Overijssel: terrein dat héél intensief begraasd wordt in gerasterde stroken) met Chevaux de Mérens (zo intensief dat de stroken bijna kaal eindigen) waarna er bv. 10 jaar lang totaal niet meer begraasd wordt op zo'n strook ▫ heel goed effect op bv. Gentiaanblauwtje!

Beperkingen van begrazing

- Lost problemen in abiotische factoren niet op
- Houdt bosomzetting vaak niet tegen
- Selectieve begrazing kan leiden tot te veel of te weinig graasdruk
- Sommige terreinen beter helemaal geen begrazing (bv. venig gebied)
- Niet vergeten dat vroeger begrazing niet enige invloed was op half-natuurlijk landschap

Richtlijnen voor begrazingsbeheer

- Goed overwegen begrazen vs. maaien (of combi!)
- Maaien kan latere graasdruk sturen (bv. vergraste Pijpenstro)
- Oppassen met overbegrazing, vooral mei-augustus
- Flexibel begrazen: bv. roteren of variatie tussen seizoen/jaren
- Belang van aanvullend beheer (niet enkel focus op begrazen)
- Lerend beheren! Steeds weer evalueren en bijpassen, niet strikt aan planning vasthouden maar inspelen op situaties en momenten ▫ monitoring vereist

Loek Hilgers

De heideboerderij - De cirkel rondmaken met oude graansoorten

Oude graansoorten = granen die traditioneel in extensieve landbouwgebieden gebruikt werden, en brachten ook veel biodiversiteit met zich mee - co-existentie met de externe heidelandbouw

Vandaag

Gebruik van techniek vandaag. Beste oplossing?
Blijft steeds beheer van kleine plekken..

Er wordt bij huidige heidebeheer veel te weinig teruggekeken naar het traditionele beheer ervan!

Traditionele heideboerderij

- Verenigd Koninkrijk, Denemarken, Zweden, Duitsland, Nederland, België, Frankrijk
- Hoeves omgeven door uitgestrekte heidegebieden, met in dalen weilanden en akkers, bemest met overwegend organische stoffen uit de heide.

Voorbeeld in Denemarken 19de eeuw

- Peder Knudsen hield dagboeken bij over 'heidebeheer' van 1830-1847.
- Deense heide erg vergelijkbaar met BE/NL heide. Ook mineraalarme en droogtegevoelige zandgrond zoals hier dus schapen waren hard nodig.
- Beheer was weliswaar zeer extensief op vlak van vee-intensiteit maar wel zeer hoge arbeidsintensiteit!
- Combinatie van permanente akkers en wisselende akkers (wissel in gewassen en gewas vs. braak)
- Vandaag wordt op Strabrechtse Heide terug gebruik gemaakt van kleine graanakkertjes ("hedeager") op de hei voor meer biodiversiteit.

Conclusies

- Heide leverde belangrijk basismateriaal voor bodemverbetering op akkers (waarbij ook alles nodig was: oude en jonge hei, droge en natte hei)
- 'Haal- en brengsysteem' cruciaal voor stabiele graanproductie
- 'Haal- en brengsysteem' ook cruciaal voor soortenrijkdom op heide en akkers
- Gesloten kringloop! Er was geen enkele aanvoer van buitenaf en slechts weinig afvoer (ossen die Knudsen vermarktte).

Graanvariëteiten

- Gebruik van kortlevende vaste plant belangrijk.
  - 1 x zaaien en daar 3-4 jaar van oogsten ipv. enkel zomer- en wintergraan dat steeds weer moet gezaaid worden

- Oudere, traditionele rassen vaak veel betere resistentie tegen verschillende graanziektes!

Gevraagd

Schaapskuddes, boeren, ... die tijd en ruimte hebben om mee te werken aan veldexperiment van oude graansoorten.